

Modelovanie náboženstva v sovietskom verejnom diskurze v období rokov 1985-1987

Nina Cingerová, Filozofická fakulta UK, cingerova3@st.fphil.uniba.sk

Kľúčové slová: cirkev, náboženstvo, veriaci, sovietsky diskurz, Gorbačov, diskurzna analýza
Ключевые слова: церковь, религия, верующие, советский дискурс, Горбачев, дискурс-анализ

Úvod

V sovietskej ideológii predstavovalo náboženstvo, veriaci a organizácie, ktoré ich zoskupovali, manifestáciu nepriateľskej triednej pozície, buržoázny prežitok. Za čias M. Gorbačova nastala výrazná zmena ich modelovania v sovietskom diskurze. S týmto obdobím sa spájajú aj začiatky renesancie náboženského života a prehodnotenie vzťahu štátu k náboženským organizáciám. Článok analyzuje premeny modelovania daných entít (náboženstvo, veriaci, náboženské organizácie) vo verejnom diskurze v období od roku 1985 do prvej polovice roku 1988, teda od nástupu M. Gorbačova na post generálneho tajomníka ÚV KSSZ do osláv pokrstenia Rusi, ktoré možno vo vzťahu k skúmanému diskurzu považovať za diskurzívnu udalosť¹. V centre pozornosti je predovšetkým diskurz rastúci okolo pravoslavia a pravoslávnej cirkvi.

1. Postup pri analýze

V rámci riešenia problému modelovania náboženstva, veriach a organizácií, ktoré ich zoskupovali (predovšetkým Ruskej pravoslávnej cirkvi), som pracovala s rozsiahlym korpusom fragmentov *verejného diskurzu*, textov orientovaných na masové publikum a sprostredkovaných širokej verejnosti s pomocou masmédií (Keller, 2007, s. 64). Rešerš som urobila vo významných sovietskych periodikách (*Pravda*, *Izvestija*, *Ogoňok*, *Komsomol'skaja pravda*, *Literaturnaja gazeta*, *Moskovskije novosti*), ktoré obsiahli široký diapazón od konzervatívnych až po liberálne („demokratické“, „preprestavbové“) masmédiá. Spolu s prejavmi predstaviteľov politického života som do databázy zaradila články, ktoré spája téma „cirkev“, „veriaci“, „náboženstvo“, „ateizmus“. Tieto *diskurzne fragmenty* predstavovali jednotky korpusu a zjednotené spoločnými témami tvoria *diskurzne pásmo* (Jäger, M., Jäger, S., 2007, s. 26-27). Do korpusu textov som tiež zaradila články z teoretického časopisu ÚV KSSZ *Kommunist* a časopisu vedeckého ateizmu *Nauka i religija*. S ich pomocou som rekonštruovala aj epistemologické rámce dobového uvažovania o spoločnosti.²

Z korpusu textov v texte článku figurujú tie, ktoré som vyhodnotila ako typické a tie, ktoré ilustrujú zásadné prelomy v diskurze. Diskurz chápem ako štruktúrovanú totalitu, ktorá je výsledkom artikulačnej praxe“, pričom artikulačnú prax ponímam ako každú prax, ktorá stanovuje vzťahy medzi elementmi tak, že je ich identita v dôsledku artikulácie stanovená, stabilizovaná alebo modifikovaná (Laclau, Mouffe, 2001, s. 105). Jednotku analýzy predstavovala pre mňa *výpoveď* ako spôsob existencie skupiny znakov, ako typizovateľný a typický obsah jednotlivých rečových sekvencií, ktorý sa dá rekonštruovať na základe rôznych výrokov.³

V súvislosti s požiadavkou validity, ktorú má zaručiť neustále „prepínanie“ medzi úrovňou textu, úrovňou intertextu, mimojazykovou úrovňou – spoločenským kontextom a úrovňou politického a historického kontextu⁴ som sa obracala k relevantným k historiografickým, sociologickým a politologickým prácam, ktoré uchopujú procesy v iných kategóriách.

2. Nástup Michaila Gorbačova

M. Gorbačov nastúpil na post generálneho tajomníka ÚV KSSZ v marci 1985, keď zomrel K. Černenko. V krajine sa práve zavŕšila tzv. päťročnica pompéznych pohrebov a v zahraničnej i domácej politike sa nakopili problémy, ktoré bolo treba neodkladne riešiť.

V ruskej historiografii sa obdobie posledného generálneho tajomníka ÚV KSSZ zvyčajne rozdeľuje na tri fázy, ktoré zrkadlia transformácie ekonomického a politického systému.⁵ Uvoľňovanie politických pomerov a napokon aj prehodnotenie pozície Komunistickej strany sa vo veľkej miere dotýkalo aj vzťahu štátu k náboženským organizáciám.

Prvé obdobie Gorbačovovho pôsobenia, ktoré ako medzník ohraničuje januárové Plénum ÚV KSSZ v roku 1987, sa spája predovšetkým s avizovaním ekonomických reforiem, bojom proti zneužívaniu moci a kádrovými zmenami v Politbyre KSSZ. Nový generálny tajomník sa obklopil ľuďmi, ktorí, rovnako ako on, chápali neodkladnosť transformácií v hospodárskej oblasti. Do vedenia prišli B. Jeľcin, A. Jakovlev, Je. Ligačov, N. Ryžkov, E. Ševardnadze, L. Zajkov, V. Čebrikov a odišli postavy späté s brežnevovskou érou, akými boli napr. G. Romanov, N. Tichonov, V. Grišin, D. Kunajev, G. Alijev a V. Ščerbickij.⁶ Zveľadenie socializmu sa malo dosiahnuť aktivizáciou širokých vrstiev spoločnosti. Na XXVII. zjazde KSSZ (25.2. – 6.3.1986) ohlásil M. Gorbačov politiku informovanosti a otvorenosti, reanimoval leninský pojem „glasnosť“. Ten mal však v tomto období úzky rozsah. Chápalo sa ním upozorňovanie na nedostatky a problémy v ekonomickej oblasti. Cieľom bolo bojovať proti nim, no v rámci daného politického systému a ideologickej paradigmy. Tlač, ktorá bola prepojená s jednotlivými orgánmi štátneho a stranického aparátu, mala byť predvojom v boji proti skostnatenosti brzdiacej rozvoj socialistickej spoločnosti. M. Gorbačov ju označil za „svojskú opozíciu“ a noviny na túto úlohu organizačne pripravil v zjazdovom roku výmenou šéfredaktorov takých významných periodík akými boli napr. *Izvestija*, *Ogoňok*, *Moskovskije novosti*, *Komsomol'skaja pravda*, *Moskovskij komsomolec*, *Novyj mir* (Barsenkov, Vdovin, 2003, s. 337).

3. Boj proti náboženstvu

Na začiatku Gorbačovovho pôsobenia nič nenaznačovalo tomu, že by sa avizované reformy mali dotknúť aj náboženskej oblasti.

V septembri 1985 sa na zasadnutí Sekretariátu ÚV KSSZ rokovalo o otázke boja proti zahraničnej klerikálnej propagande v súvislosti s tisícročím zavedenia kresťanstva na Rusi. Správa zo zasadnutia hovorila o protisovietskej činnosti, ideologickej diverzii a potrebe kontrapropagandy (Odincov, 2010, s. 36-37). Cirkev predstavovala zoskupenie vykonávateľov kultu a náboženstvo sa definovalo cez svoju opozíciu k marxisticko-leninskej ideológii a socialistickej spoločnosti.

Prehodnotenie sa nečrtalo ani v správe zo zasadnutia Oddelenia propagandy a agitácie pri ÚV KSSZ z marca 1986. Tá reagovala na list metropolitu Alexeja z decembra 1985, v ktorom budúci patriarcha Ruskej pravoslávnej cirkvi upozorňoval generálneho tajomníka na potrebu prehodnotenia náboženskej legislatívy⁷. Obsah správy Oddelenia propagandy a agitácie by sa dal zhrnúť nasledovne: je zrejmé, že cirkev sa snaží o zvýšenie prestíže, rozšírenie svojich práv a

nastolenie partnerského vzťahu so štátom pri riešení sociálno-ekonomických a kultúrnych úloh, preto treba metropolitovi zdôrazniť, že cirkev sa má starať o uspokojenie náboženských potrieb veriacich a nemiešať sa do otázok, ktoré sa týkajú politického systému. Zbližovanie mravných ideálov socializmu a náboženstva nie je žiadateľné a obyvateľstvo treba chrániť pred vplyvom náboženských organizácií.⁸

Redakčný komentár *Pravdy*⁹ to o pár mesiacov neskôr formuloval takto: „Neoddeliteľnou súčasťou procesu prestavby je výchova presvedčených ateistov.“ (Pravda, 28.9.1986, s. 1). Ateistická výchova, šírenie vedecko-materialistického svetonázoru, prekonanie náboženských predsudkov, rozširovanie nových sovietskych obradov a zvykov – to všetko sa vyzdvihovalo aj v programe XXVII. zjazdu KSSZ (Programma Kommunističeskoj partii Sovetskogo sojuza, 1986, s. 54). Treba však dodať, že podobné formulácie boli obligátne a v rámci daného kontextu ich môžeme považovať za neutrálne v tom zmysle, že nepredstavovali posun smerom k negatívnejšiemu vnímaniu náboženstva, cirkvi a veriacich.

Propaganda výdobytkov socializmu v sociálnej a ekonomickej oblasti zostávala aj naďalej dôležitou funkciou sovietskych médií, hoci v zjazdovom roku sa už v tlači začali objavovať „sebakritické“ a „kritické“ články. Týkali sa však predovšetkým nedostatkov v jednotlivých štátnych rezortoch.¹⁰ Diapazón problémov, ktoré sa dali kritizovať, bol pomerne úzky a otázky postoja k náboženstvu a náboženským organizáciám doňho nepatrili. Blížilo sa tisícročie „pokrstenia Rusi“¹¹ a vo vedúcich sovietskych médiách bola v plnom prúde ateistická kampaň. Paralelne sa však v literárnych časopisoch začalo s rehabilitáciou zabudnutých autorov a publikovaním diel s náboženskými motívami. V roku 1986 začal v časopise *Novyj mir* vychádzať román Č. Ajtmatova *Popravisko* (Placha) a v časopise *Naš sovremennik* vyšla poviedka V. Astafieva *Slepý rybár* (Slepoj rybák). Propaganda na dianie v literatúre promptne reagovala a v júli 1986 uverejnil denník *Komsomol'skaja pravda*¹² v rubrike *Téma na zamyslenie* článok, v ktorom pranieroval spisovateľov V. Bykova, Č. Ajtmatova a V. Astafieva za koketovanie s „боженькой“ (Komsomol'skaja pravda, 30.7.1986, s. 4). Autor článku v ňom upieral náboženstvu mravný potenciál, mravnosť bola v jeho interpretácii organicky vlastná len ateistickému svetonázoru. „Emancipačné“ interpretácie náboženstva, cirkvi a veriacich, ktoré budú typické pre neskoršie obdobie, sa v článku neobjavili. Otázka náboženstva, cirkvi a veriacich bola otázkou ideologickou, dané entity sa definovali cez vzťah k ideológii a boli vnímané ako manifestácie nepriateľskej triedy. Kompromis nebol možný, pretože „отказаться от принципиального, последовательного атеизма – значит отказаться от самих основ научно-материалистического мировоззрения“ (Komsomol'skaja pravda, 30.7.1986, s. 4). Bieloruský filozof Je. Pylilo, ktorý na kampaň reagoval v novinách *Literatura i iskusstvo*, bol obvinený, že zabúda na „последовательный атеизм а наступательную атеистическую пропаганду“ a de facto podporuje pozície teológov (Komsomol'skaja pravda, 3.10.1986, s. 2). Líniu denníka *Komsomol'skaja pravda* podporil aj denník *Pravda*, ktorý v redakčných komentároch obvinil cirkev z idealizácie svojej úlohy v historickom procese (Pravda, 28.9.1986, s. 1) a burcoval k boju proti apolitickosti, náboženským a nacionalistickým predsudkom (Pravda, 30.10.1986, s. 1). Podobným prípadom bola aj reakcia na článok Je. Jevtušenka *Istočnik npravstvennosti – kul'tura* (Komsomol'skaja pravda, 10.12.1986, s. 2), v ktorom sa spisovateľ prihovárал za vydanie Biblie. V odpovedi naň sa tvrdilo, že náboženstvo parazituje na umení, vykorisťuje obradnosť a autor varoval pred svetonázorovými zmätkami (Komsomol'skaja pravda, 10.12.1986, s. 2).

Uvedené príklady sú signifikantné pre dobové chápanie plurality názorov. Na jednej strane sa k slovu dostávali rôzne názory, čo bolo nesporným krokom vpred, na strane druhej boli „hlasy“ hierarchizované. Za pozornosť stojí zaradenie jednotlivých článkov do rubriek. Kým

publikácia populárneho básnika Jevtušenka figurovala v rubrike pod názvom *List do redakcie*, reakcia jeho odporcu bola umiestnená pod hlavičkou *Názor vedca*, čo robilo z jeho postoja názor autority, ktorá uvádza veci na správnu „vedeckú“ mieru. V článkoch denníka *Komsomol'skaja pravda* tohto obdobia sa pri tematizovaní náboženstva a cirkvi často objavoval topos hrozby a nebezpečenstva. Intelektuálov, v ktorých tvorbe sa objavili náboženské motívy, obviňovali z „bohohľadačstva“. To vstupovalo do jednej reťaze z takými pojmami ako „protisocialistické zmýšľanie“, „nezdravé lipnutie na súkromnom vlastníctve“ a „nepriateľská buržoázna trieda“. Boli teda negáciou „sovietskeho človeka“ a predstavovali nebezpečenstvo, proti ktorému treba zakročiť¹³.

Negatívny obraz veriaceho, náboženstva a cirkvi dotvárali publicistické články. Ako príklad možno uviesť reportáž z Kurska, v ktorej sa líčil miestny cirkevný spevácky zbor ako anonymné združenie (nikto nikomu neverí, taja svoju pravú identitu) pokrytco (neveria v Boha a križujú sa iba pre peniaze) schopných násilných činov (autor opisoval výhražný telefonát) (*Komsomol'skaja pravda*, 2.8.1986, s. 4).

Táto línia bola koherentná s líniou konzervatívne naladených členov nomenklatury, ktorí sa začali zoskupovať okolo Je. Ligačova¹⁴. Ten zastával významnú funkciu tajomníka pre ideologické záležitosti a mal teda v kompetencii aj usmerňovanie redaktorov hlavných periodík. V októbrovom príhovore k vedúcim spoločenskovedných katedier Ligačov takmer doslovne zopakoval tézy, ktoré sa objavovali na stránkach denníka *Komsomol'skaja pravda*. Praniehoval v ňom pokusy „niektorých ľudí“, ktorí hovoria o zmysluplnosti prejavovania tolerantného postoja k náboženstvu a varoval, že do náboženských šiat sa halí buržoázny nacionalizmus (*Pravda*, 2.10.1986, s. 2).

3. Mlčanie Gorbačova

Tento prístup kontrastoval s postojom M. Gorbačova, ktorý sa k náboženstvu, či k vzťahu štátu a cirkvi nevyjadroval často, a ak áno, bol zdržanlivý¹⁵. Výnimočným príkladom je v tomto smere prejav v Taškente z novembra 1986, v ktorom burcoval k „boju proti prejavom religiozity“ (*Pravda Vostoka*, 25.11.1986, s. 1), no ten treba vnímať v kontexte nepokojnej situácie v Strednej Ázii a v súvislosti s obavami zo spájania islamu s národnou kultúrou. Navyše, tu išlo o prejav takpovediac miestneho významu, ktorý nebol určený širokým masám v ZSSR, o čom svedčí aj fakt, že vydania *Pravdy* nasledujúcich dní sa o jeho vystúpení nezmieňujú. Tematizoval sa len v novinách vychádzajúcich v Uzbeckej SSR, v denníku *Pravda Vostoka* (*Pravda Vostoka*, 25.11.1986, s. 1).

Podľa vyjadrenia vtedajšieho predsedu Rady pre náboženské záležitosti K. Charčova sa M. Gorbačov „bál“ náboženských problémov a nechcel o nich rokovať napriek tomu, že K. Charčov ho opakovane prosil o prijatie (Odincov, 2010, s. 36, pozn. č. 1). Vypovedá to o citlivosti otázky, o atmosfére, ktorá vládla v Politbyre KSSZ a zároveň to vysvetľuje aj dvojakoť signálov vysielaných oficiálnymi miestami. Na jednej strane vidno „emancipačnú“ kampaň, ktorej výrazom bolo tolerovanie vydávania literárnych diel s náboženskými motívami, na druhej strane je stále zreteľná „konzervatívna“ línia – vydávanie ateistickej propagandistickej literatúry a protináboženská kampaň v médiách.

Z dnešného pohľadu je prehliadanie problémov, ktorým čelila v prvých rokoch prestavby Ruská pravoslávna cirkev, zarážajúce. Najmä ak vezmeme do úvahy, že téma sa dotýkala desiatok miliónov sovietskych občanov¹⁶ a že M. Gorbačov sa snažil o dosiahnutie spoločenského konsenzu. Navyše, boli tu aj faktory, ktoré súviseli s prezentovaním Sovietskeho zväzu navonok. Správa popredného amerického konzervatívneho mozgového trustu The Heritage

Foundation o dodržiavaní ľudských práv v ZSSR, ktorá vyzývala americkú administratívu, aby vyvíjala na Moskvu tlak, dáva tušiť, že práve ľudské práva (a teda aj vzťahy k náboženským organizáciám) boli považované za meradlo stavu demokracie v krajine¹⁷. Zlepšenie imidžu Sovietskeho zväzu na Západe, od ktorého Moskva potrebovala investície a očakávala kladné reakcie v spoločnom dialógu, si vyžadovalo aj zlepšenie stavu v tejto oblasti¹⁸. V tomto kontexte treba chápať nevídanú udalosť, ktorú priniesol december 1986: po telefonáte M. Gorbačova sa z vyhnanstva do Moskvy vrátil A. Sacharov a v roku 1987 za ním v rámci amnestie nasledovali aj náboženský aktivisti G. Jakunin a A. Ogorodnikov¹⁹. Či už išlo o čisto pragmatickú úvahu generálneho tajomníka, ktorý si potreboval udržať podporu ruskej inteligencie a Západu alebo o výraz jeho úprimného presvedčenia, prepustenie „väzňov svedomia“ predstavovalo výrazný signál do diskurzu o viere, náboženstve a cirkvi. A práve v roku 1987 nastali v tomto diskurze významné zmeny.

4. Pohyby v diskurze

Kým prvá fáza Gorbačovovej prestavby sa niesla v znamení ekonomických úprav systému, r. 1987 prišli na rad aj politické reformy. Kľúčovým bol v tomto smere prejav generálneho tajomníka na januárovom pléne 1987. Okrem zmien politického systému dostala novú definíciu aj glasnosť: žiadna oblasť, či osoba by nemali byť nedotknuteľné (Izvestija Sovetov narodnych deputatov SSSR, 28.1.1987, s. 3). Na stránkach periodík sa začali objavovať kritické články a rozšíril sa aj diapazón tém, ktorých sa dotýkali. Odhaľovali sa tzv. biele miesta dejín, čoraz častejšie sa skloňovali slová „milosrdenstvo“, „morálka“, „dobro“. Na plátna sovietskych kín sa dostal film T. Abuladzeho *Pokajanie* o fiktívnom diktátorovi, ktorý v sebe spájal črty Stalina, Mussoliniho a Hitlera. Tento fakt mal aj priamy politický kontext: koncom roka 1987 bola pri ÚV KSSZ vytvorená komisia, ktorá sa zaoberala materiálmi o represiiach na konci tridsiatych rokov (Petrov, 2007) a je celkom možné, že film sa dostal z archívu práve pre kritiku stalinského obdobia. Z hľadiska diskurzu o náboženstve a cirkvi nie je nepodstatné pointovanie filmu vyjadrené v poslednej vete, resp. otázke: „*Načo je cesta, ktorá nevedie k chrámu?*“

Diskusiu o nedávnych dejinách a nástup pluralizmu nevítali všetci členovia Politbyra. Konzervatívne naladení členovia nomenklatury obviňovali M. Gorbačova zo zrady socialistických ideálov a s prehlbovaním ekonomickej krízy bolo zrejmé, že sovietsky vodca bude potrebovať mocného spojencu. Zdalo sa, že Ruská pravoslávna cirkev je ideálnym partnerom. Bola to napokon jediná organizovaná inštitúcia okrem KSSZ a počet veriacich sa odhadoval na desiatky miliónov. Navyše bola to inštitúcia sovietska, pretože napr. na rozdiel od katolíckej cirkvi v Poľsku²⁰, Ruská pravoslávna cirkev bola lojálna nielen voči národu a priestoru „pravoslávnej Rusi“,²¹ ale aj voči svetskej moci²².

Jasný signál o novom postoji M. Gorbačova k náboženstvu údajne zaznel v marci 1987 v jeho prejave pred všezväzovou organizáciou *Znaniye*, ktorej úloha spočívala predovšetkým v šírení materialistického svetonázoru. V prejave vraj povedal, že: 1) náboženstvo nevymizne ani po nástupe komunizmu; 2) s veriacimi sa už ďalej nemôže zaobchádzať ako s ľuďmi druhej kategórie; 3) ateizmus nie je fundamentom sovietskej ideológie (Roth, 1990, s. 18). Záznam z tohto prejavu, žiaľ, nefiguruje v žiadnom z mne dostupných vydaní dokumentov, takže overiť tieto tvrdenia jednoznačne nemôžem, ale faktom je, že uvedené tézy sa stali typické pre diskurz nasledovného obdobia. Cirkev začala byť akceptovaná ako potenciálny sociálny partner a mohla sa oslobodiť z paradigmy triedneho nepriateľa a vstupovať do nových vzťahov.

V roku 1987 už vidno v týždenníkoch ako *Literaturnaja gazeta*²³, *Ogoňok*²⁴ a *Moskovskije novosti*²⁵ postoje sympatizujúce s cirkvou. V periodiku *Literaturnaja gazeta* sa objavil v roku 1987 rozhovor s D. Lichačovom, v ktorom sa akademik priaznivo vyjadril o náboženskej morálke a úlohe Ruskej pravoslávnej cirkvi v ruských dejinách (*Literaturnaja gazeta*, 9.9.1987, s. 2). *Ogoňok* a *Moskovskije novosti* začali neskôr bojovať za návrat chrámov veriacim a opisovať miesta pamäte tesne späté s ruským pravoslávím. K týmto periodikám sa v roku 1987 prekvapivo pridalo aj vydanie ÚV KSSZ – *Kommunist*²⁶ a popredný ateistický časopis *Nauka i religija*²⁷, ktorý sa na sklonku osemdesiatych rokov zmenil na platformu pre dialóg medzi veriacimi a neveriacimi.

V roku 1987 sa šéfredaktorom časopisu *Kommunist* stal N. Bikkenin, ktorý patril ku Gorbačovovmu intelektuálnemu štábu. Blížilo sa jubilejné výročie „pokrstenia Rusi“ a v augustovom čísle (1987) sa objavil článok B. Raušenbacha (*Kommunist*, 12 (1310) Avgust 1987, s. 99-106), v ktorom sa tvrdilo, že „то, что произошло в конце X века в Древней Руси, было выдающимся событием в истории нашей Родины“ (*Kommunist*, 12 (1310) Avgust 1987, s. 99) a ďalej, že „переход Киевской Руси от язычества к христианству следует оценивать положительно, как прогрессивный процесс, переход к ‚цивилизованной‘ религии“ (*Kommunist*, 12 (1310) Avgust 1987, s. 102). Po období, keď sa tisícročie kresťanstva považovalo za čisto cirkevnú záležitosť, s ktorou by ateistický štát nemal mať nič spoločného (Gordijenko, 1986; Garadža, 1986), to bolo vyhlásenie, ktoré si zaslúži pozornosť. O to viac preto, že náboženstvo a cirkev boli definované vo vzťahu k spoločnosti a nielen vo vzťahu k ideológii. Zaujímavé je pritom, že autor stavia do opozície „civilizované“ a „necivilizované“ náboženstvo, a nie napr. „náboženstvo ľudových mäs“ a „náboženstvo vládnucej triedy“. Aj v tomto vidno, že náboženstvo sa začalo vymaňovať z paradigmy triedneho nepriateľa. Raušenbachov postoj bol významný aj preto, že k „pokrsteniu Rusi“ sa vyjadril predstaviteľ takej prominentnej vednej disciplíny ako je fyzika a v takom časopise ako bol *Kommunist*. Pravda, Raušenbachov článok bol „ideologicky“ vyvážený staťou, v ktorej L. Mitrochin a A. Klivanov uvažovali o „prijatí“ kresťanstva ako o sociálno-historickom akte (*Kommunist*, 12 (1310) Avgust 1987, s. 91-99). Slovo „принятие“ pritom dávali do v úvodzoviek, teda sa od neho dištancovali, čo je zrejme aj z ďalšieho textu, v ktorom si kladli otázku: „Но действительно ли история христианства на Руси отсчитывается десять веков? Или же юбилейная дата относится к истории христианства как **государственной религии**, то есть такой которая служила интересам господствующих классов, являясь орудием их внутренней и внешней политики? А если так, то каково значение христианства в истории общественной жизни вне рамок собственно церковной истории?“ (*Kommunist*, 12 (1310) Avgust 1987, s. 94). Aj v ďalšom texte článku autori pokračovali v načrtnutých „triednych“ úvahách, no pozornosť púta fakt, že obaja autori sa vyjadrovali veľmi opatrne a vyhýbali sa rigoróznym súdom²⁸. Podobný výklad kontrastoval s diskurzom sovietskej éry, v ktorom bolo všetko konkrétne, jednoznačné, jasné a čierno-biele. Naznačovala sa možnosť pohybu: „Это **неоднозначное, но прогрессивное в условиях своего времени** (zvýraznenie N. C.) явление носило, однако, классовый характер: ценности культуры предназначались для церковной и светской элиты и использовались ею в собственных интересах.“ (*Kommunist*, 12 (1310) Avgust 1987, s. 97) Ruskej pravoslávnej cirkvi dali pritom nasledovné hodnotenie: „Тысячелетняя история православной церкви – история служения господствующим классам **при всей неоднозначности** (zvýraznenie N. C.) ее роли на разных этапах социально-экономического, государственно-политического и культурного развития. Это **и** (zvýraznenie N. C.) история одного из оплотов крепостничества и самодержавия.“ (*Kommunist*, 12 (1310) Avgust 1987,

s. 97). Z hľadiska diskurzu je zaujímavý záver článku, ktorí sa niesol v znamení výzvy o posilnení spoločnej činnosti marxistov a veriacich pri riešení globálnych problémov.

Rok 1987 priniesol zmenu, no predsa sa len tradičná línia diskurzu ešte držala a cirkev ako inštitúcia bola interpretovaná ako „služka“ vládnucej triedy vykorisťovateľov. Treba pritom podotknúť, že problémom nebolo „služenie“ štátu ako takému, ale služenie „nespravodlivému“ a z hľadiska marxizmu-leninizmu „nepriateľskému“ štátnemu zriadeniu. To, že socialistické zriadenie bolo „spravodlivé“, mohlo dovoliť zástancom marxistického svetonázoru traktovať spoluprácu cirkvi so socialistickým štátom, na čele ktorého stál politický a ideový predvoj proletárskej triedy, ako splácanie mravného dlhu a nie ako posluhovanie svetskej moci. A vice versa, katolícke štruktúry v Litve, Bielorusku, na Ukrajine nezdíľali so socialistickým štátom jeho hodnoty a boli označené ako extrémistické, nacionalistické, fundamentalistické, a teda záškodnícke elementy.

V týchto článkoch sa črtá téza, ktorá je vlastná diskurzu aj v neskoršom období a podľa ktorej spočívajú príčiny neúspešného boja proti konkurenčnému svetonázoru v nesprávnej taktike: treba sa vrátiť k leninským princípom, skoncovať s dogmatizmom a primitívnou ateistickou propagandou a keďže náboženstvo nezaniklo s nástupom zmien výrobných vzťahov, treba sa len zmieriť s existujúcim stavom. Inými slovami, marxizmus-leninizmus naplnený novým obsahom mal byť platformou, ktorá by umožnila efektívnu spoluprácu veriacich a neveriacich pri prestavbe socialistickej spoločnosti. Treba podotknúť, že myšlienka o spolupráci veriacich a neveriacich, ich rovnocennom postavení, sa v sovietskom diskurze neobjavila po prvýkrát. Napr. predseda Zväzu bojujúcich bezbožníkov J. Jaroslavskij v svojich článkoch z obdobia 2. svetovej vojny vyhlasoval, že náboženstvo je nepriateľom marxizmu, ale väčšina veriacich sú lojálni sovietski občania a patrioti (Pospelovskij, 2003, s. 363-366; Janz, 1998, s. 38). V tomto prípade (patriotického diskurzu) bol antagonizmus prekonaný apeláciou k spoločnému nepriateľovi, ktorý ohrozoval nie ideológiu, ale vlasť.

Veriaci pritom v tejto fáze prestavbového diskurzu predstavovali nediferencovanú skupinu²⁹. Zaujímavé, že v akademických diskusiách sa ešte nevyčleňoval pravoslávny veriaci, moslim, katolík či budhista. Skupina veriacich bola postavená do svetonázorovej opozície k ateistom ako celok, ale nówum je, že vo vzťahu k spoločnosti nebola postavená do opozície voči socialistickému zriadeniu. Došlo tu teda k určitej zmene priorít – prestavba spoločnosti mala primát pred dogmami marxizmu-leninizmu. Tomu bolo treba prispôbiť aj interpretáciu klasikov marxizmu a leninizmu.

V súvislosti so zlomom v diskurze je významný článok jedného z najvýraznejších predstaviteľov vedeckého ateizmu gorbačovovského obdobia – L. Mitrochina a jeho kolegu A. Klibanova, ktorý vyšiel pod názvom *Socializmus a náboženstvo* mesiac pred stretnutím M. Gorbačova s hierarchami Ruskej pravoslávnej cirkvi³⁰. Autori publikácie sa pri interpretácii náboženstva, cirkvi a veriaceho opierali predovšetkým o autoritu Marxa a Engelsa. Uvádali napríklad dovtedy málo citovaný výrok Marxa o tom, že „общечеловеческие моральные нормы первоначально были выражены ‚окольным путем‘ – и в религиозной форме, в свое историческое время закономерной“ (Kommunist, 4 (1320) Mart 1988, s. 121). V neskoršom článku L. Mitrochin tieto tézy rozviedol a vychádzal z výroku Engelsa o tom, že „христианство, как и всякое крупное революционное движение, было создано массами“. Ďalej konštatoval: „Появление христианства – поворотный момент в европейской культуре, и не случайно автора ‚Откровения Иоанна Богослова‘ Энгельс характеризует как представителя ‚совершенно новой фазы развития религии, фазы, которой предстояло стать одним из революционнейших элементов в духовной истории человечества‘.“ (Kommunist, 7 (1341)

Maj 1989, s. 104). S pomocou odvolávky na klasikov marxizmu-leninizmu sa teda postupne prehodnocovalo náboženstvo ako znak. V snahe nájsť polohy, v ktorých by mohli hodnoty vyznávané veriacimi a hodnoty vyznávané marxistami splynúť, bola vyhlásená téza, ku ktorej sa neskôr vracali predstavitelia politického i cirkevného života: „Быть отделенной от государства не означает быть отделенной от жизни общества, от сложных и острых социальных проблем, которые волнуют всех его граждан, верующих и неверующих.“ (Kommunist, 4 (1320) Mart 1988, s. 122). Cirkvi tak bolo prisúdené vlastné miesto v živote socialistickej spoločnosti ako spoločenskej inštitúcii (Nauka i religija, No. 11, Nojabr 1987, s. 19-20), a to nielen preto, že si v období Veľkej vlasteneckej vojny „zaslúžila dôveru ľudu“ (Nauka i religija, No. 5, Maj 1988, s. 9-13). Náboženstvo postupne prestávalo byť interpretované len ako „buržoázna ideológia“ a v nasledujúcom období sa o ňom čoraz častejšie písalo ako o „intelektuálnom“ fenoméne, ktorého doktríny sú presiaknuté sociálnou problematikou (Nauka i religija, No. 5, Maj 1988, s. 9-13; Nauka i religija, No. 1, Janvar 1989, s. 2-4). Významný posun nastal tiež v tom, že sa interpretovalo ako prvok národnej (национальной) kultúry³¹, bez prívlastku „reakčná“.

Záver

V období prestavby nastalo prehodnotenie interpretácie náboženstva, veriacich a náboženských organizácií, ktoré ich združovali. Na základe analýzy článkov periodík *Pravda*, *Izvestija*, *Ogoňok*, *Komsomol'skaja pravda*, *Literaturnaja gazeta*, *Moskovskie novosti*, *Nauka i religija* a *Kommunist* sa v článku prichádza k záveru, že toto prehodnocovanie vo verejnom diskurze možno zreteľne pozorovať v druhej polovici roku 1987. V tomto smere považujem za zlomový článok B. Raušenbacha v časopise *Kommunist*, v ktorom sa dáva do opozície „civilizované“ a „necivilizované“ náboženstvo. Táto opozícia bola pre diskurz sovietskeho obdobia mimoriadna, keďže obyčajne sa v súvislosti s „pokrstením Rusi“ dávalo do opozície „náboženstvo ľudových mäs“ a „náboženstvo vládnucej triedy“. V tomto období už môžeme teda hovoriť o postupnej erózii obrazu (triedneho) nepriateľa vo verejnom diskurze a v súvislosti s pravoslávím aj o začiatkoch obnovovania valentnosti pravoslávia, národa a kultúry, duchovnosti a náboženstva. Manifestáciou týchto subtílnych posunov vo vnímaní boli veľkolepé miléniové oslavy v roku 1988. Analýza diskurzu dovolila poukázať na to, ako sa musela zmeniť logika diskurzu, aby nastala erózia obrazu nepriateľa, a v čom tieto zmeny spočívali. Mnohé z téz, ktoré reinterpretovali úlohu a status náboženstva zaznievali aj z úst oficiálnych predstaviteľov (Nauka i religija, No. 11, Nojabr 1987, s. 21-23) a neskôr našli vyjadrenie aj v legislatíve z roku 1990, z pohľadu recipienta sa teda posúvali na pomyselnom rebríčku autoritatívnosti.

Poznámky

¹ Oslavy pokrstenia Rusi boli diskurzívnou udalosťou v tom zmysle, že ich možno považovať za manifestáciu zmien, ktoré nastali v diskurze rastúcom okolo náboženstva, cirkvi a veriacich, významným spôsobom prispeli k jeho transformácii a určovali jeho kvalitu a smer. K definícii por.: JÄGER, M., JÄGER, S. *Deutungskämpfe*, s. 27. Oslavám pokrstenia Rusi ako diskurzívnej udalosti je venovaný článok poslaný do zborníka z konferencie Vzdelávanie – Kultúra – Duchovnosť (24.2.- 25.2. 2012, Bardejov) pod názvom *Pravoslávna cirkev a pravoslávie v období prestavby: Tisícročie pokrstenia Rusi ako diskurzívna udalosť* (v tlači).

² K problematike teórie ako metajazyka a teórie ako autonómnej výpovede por.: NYCZ, R. *Úvahy o poststrukturalizmu, překrucování teorie*, s. 214-222.

³ Výpovede môžu, ale nemusia byť konkrétne vety. Sú to skôr spoločné obsahové menovatele, ktoré sa dajú z jednotlivých viet a textov vyabstrahovať. Por. KELLER, R. Diskursforschung, s. 64. Por. tiež: FOUCAULT, M. The Archeology of Knowledge, s. 120.

⁴ K triangulácii pri výskume diskurzu por.: WODAK, R., MEYER, M. Critical Discourse Analysis : History, Agenda, Theory and Methodology, s. 31.

⁵ K periodizácii por.: Istorija Rossii v novejšije vremia : 1945-2001. Pod redakcijej doktora istoričeskich nauk professora A. B. Bezborodova, s. 274.

⁶ Do roku 1987 bolo vymenených 70 percent členov Politbyra, 60 percent tajomníkov oblastných výborov a 40 percent členov ÚV KSSZ, ktorých do funkcií menovali počas éry L. Brežneva. Por.: POLYNOV, M. F. Gorbačov: načalo reformatorskoj dejatel'nosti, s. 41-48. K personálnym bojom por. tiež: ZEMTSOV, I., FARRAR, J. Gorbachev: The Man and the System, s. 386-393.

⁷ Por.: LEGOSTAJEV, V. Pismo Aleksija M. Gorbačovu [online]. Legostajev patrila k spolupracovníkom Je. Ligačova.

⁸ Por.: Materialy komissii Jakunina i Ponamariova 1990 goda [online]. Ide o komisiu zriadenú pri Najvyššom soviete Ruskej federácie, ktorej cieľom bolo vyšetriť príčiny a okolnosti pokusu o prevrat z augusta 1991. Komisia publikovala materiály KGB o spolupráci Moskovského patriarchátu s KGB.

⁹ Tlačový orgán KSSZ. Vychádzal v náklade okolo 10,6 milióna výtlačkov.

¹⁰ Ku glasnosti a printovým médiám obdobia prestavby por.: McNAIR, B. Glasnost, Perestroika and the Soviet Media, s. 52-76.

¹¹ Tu používam dnes zaužívané označenie sviatku *pokrstenie Rusi*, treba však podotknúť, že o „pokrstení Rusi“ hovorili v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch predovšetkým predstavitelia cirkvi. Krstenie odkazuje na iniciačnú slávnosť a vstúpenie do cirkvi. Ako neutrálne označenie sviatku sa používalo *zavedenie kresťanstva na Rusi*, ktoré skôr podčiarkovalo spoločenský rozmer udalosti.

¹² Tlačový orgán Komunistického zväzu mládeže. V osemdesiatych rokoch dosiahli noviny náklad 17 miliónov výtlačkov. V roku 1990 náklad dosiahol 21 900 000 výtlačkov. Por.: „Komsomol'skaja pravda“ : istorija i nynešnjij deň gazety. In *RIA Novosti* [online].

¹³ Por. v tejto súvislosti: TAŽURZINA, Z. Tak čem že „polezna“ religija? In *Komsomol'skaja pravda*, 10.4.1987, s. 2.

¹⁴ Ligačov bol zatiaľ tolerovaný. Z pozície tajomníka pre ideologické záležitosti bol odstránený až v roku 1988, po publikovaní listu Niny Andrejevovej, na ktorom mal participovať. Andrejevová v článku kritizovala politický vývoj v krajine a volala po návrate k starým poriadkom. Por.: ANDREJEVA, N. Ne mogu postupat'sia principami. In *Sovetskaja Rossija*, 3.3.1988, s. 2.

¹⁵ Podrobnejšie sa otázkam vzťahu cirkvi a štátu, náboženstva a slobody svedomia nevenoval ani v svojej knihe. Por.: GORBAČOV, M. S. Perestrojka i novoje myšlenije dl'a našej strany i dl'a vsego mira.

¹⁶ V odborných publikáciách figurujú rôzne údaje o počte veriacich v Sovietskom zväze od 70 miliónov (číslo, ktoré neskôr udávali aj oficiálni predstavitelia ZSSR) po 115 miliónov. K dobovej polemike o počte veriacich por.: AHLBERG, R. Die russisch-orthodoxe Kirche im Zeichen der Perestrojka, s. 16-19.

¹⁷ Por.: TSYPKIN, M. Soviet Human Rights Under Gorbachev [online]. Správa s odvolaním na N. Ščarnského, ktorý sa dostal na slobodu v rámci výmeny väzňov medzi ZSSR a USA, odhadovala počet „väzňov svedomia“ na 10 – 20 tisíc. Nešpecifikovala koľkí z nich boli

náboženský disidenti, možno sa ale domnievať, že veľký počet z nich boli tzv. odkazníci, teda osoby, ktorým nebolo dovolené vycestovať zo ZSSR.

¹⁸ Okrem tejto motivácie mohlo byť impulzom aj úmrtie známeho disidenta A. Marčenka, ktorý zomrel v čistopoločskej väznici pár dní pred prepustením A. Sacharova.

¹⁹ Treba zároveň dodať, že ešte koncom roku 1986 bol na základe článku 70 Trestného zákonníka RSFSR (protisovietska agitácia a propaganda) odsúdený ďalší známy disident V. Rusak v súvislosti s prácou o Ruskej pravoslávnej cirkvi v sovietskom období.

²⁰ Por.: LORENC, V. „Zadači partii v borbe s klerikalizmom“, s. 27. V súvislosti s Katolíckou cirkvou na území Poľska hovoril J. Rupnik o „unikátnom príklade inštitucionalizovanej opozície“. Por.: RUPNIK, J. Dissent in Poland 1968-1978, s. 61. Por. tiež: RAMET, P. The Interplay of Religious Policy and Nationalities Policy in the Soviet Union and Eastern Europe, s. 6-7.

²¹ Ešte v ten istý deň ako nemecká armáda vtrhla na územie ZSSR vyzval metropolita Sergej v posolstve na boj proti okupantom, urobil tak ešte skôr ako Stalin. Por.: KATUNIN, Ju. A. Russkaja pravoslavnaja cerkov v gody Vtoroj mirovoj vojny (1939-1945 gg.), s. 9-12.

²² Bolo to vlastne prevedenie do praxe deklarácie lojality voči sovietskemu štátu, s ktorou vystúpila 29. júla 1927 dočasná Svätá synoda a ktorá je známa pod názvom *Deklarácia metropolitu Sergeja*. Okrem iného hlásala aj to, že každý úder namierený proti Zväzu bude cirkev vnímať ako úder namierený proti sebe. K deklarácii por.: VASILIEVA, O. Ju. Russkaja pravoslavnaja cerkov i sovetskaja vlast', s. 40-48. O lojálnosti vypovedá aj skutočnosť, že odobrila potlačenie povstania v Maďarsku v roku 1956 (Patriarch Aleksij po povodu vosstanija v Vengrii (1.1.1957). Dokument č. 165. In *Russkaja Pravoslavnaja Cerkov v sovetskoje vremia (1917-1991)*. Kniga 2, s. 13.), vstup vojsk Varšavskej zmluvy do ČSSR v roku 1968 (Predsedateľu CK Vsemirnogo Soveta Cerkvej g-nu M. M. Tomasu (14.9.1968). Dokument č. 200. In *Russkaja Pravoslavnaja Cerkov v sovetskoje vremia (1917-1991)*. Kniga 2, s. 78-80.), ako aj vpád do Afganistanu v roku 1979 (Zajavlenije Sviasčennogo Sinoda (20.3.1980). Dokument 226. In *Russkaja Pravoslavnaja Cerkov v sovetskoje vremia (1917-1991)*. Kniga 2, s. 162-166.).

²³ V osemdesiatych rokoch udávali noviny náklad cca. 6 miliónov výtlačkov.

²⁴ Časopis *Ogoňok* v osemdesiatych rokoch udával náklad 1,7-2 milióny výtlačkov.

²⁵ Koncom osemdesiatych rokov vychádzali noviny v objeme cca. 1,7 milióna výtlačkov. Por.: rozhovor s Vladimirom Gurevičom (šéfredaktor v rokoch 1998-2000). In *RIA Novosti* [online]. Video č. 728324.

²⁶ Teoretický a politický časopis Ústredného výboru KSSZ. V osemdesiatych rokoch udával náklad 1 065 000 výtlačkov. V rokoch 1924-1952 vychádzal pod názvom *Bolševik*, od roku 1991 vychádza pod názvom *Svobodnaja mysl'*.

²⁷ Vydanie organizácie *Znanije*. Časopis bol zameraný na otázky materialistického svetonázoru. V osemdesiatych rokoch udával náklad cca. 530 tisíc výtlačkov.

²⁸ V tejto súvislosti por. tiež: *Naučnyj ateizm*. Pod red. M. P. Mčedlova.

²⁹ Signifikantné sú štúdie, v ktorých bol načrtnutý sociologický portrét veriaceho vo všeobecnosti: vzťah k práci, aktivity vo voľnom čase, vzťah k vzdelávaniu atď. Por.: PISMANIK, M. G. Verujuščij glazami sociologa. In *Nauka i religija*, No. 6, Ijuň 1987, s. 30-31; PISMANIK, M. Verujuščij glazami sociologa. In *Nauka i religija*, No. 7, Ijul' 1987, s. 15-16; ZUJEV, Ju. Učitjvaja novyje vozmožnosti. In *Nauka i religija*, No. 12, Dekabr 1987, s. 17.

³⁰ Článok vyšiel ako redakčný komentár a teda bez udania mena autorov. L. Mitrochin však neskôr uviedol, že ho napísal on v spolupráci s A. Klibanovom. Por.: MITROCHIN, L. *Moi filosofskije sobesedniki*, s. 36.

³¹ Por.: MITROCHIN, L. N. *Religija i nacija*. In *Nauka i religija*, No. 3, Mart 1989, s. 2-3. Autor v článku polemizoval so známou definíciou kultúry „социалистическая по содержанию, национальная по форме“, v súlade s ktorou sa prioritá priznávala triednym osobitostiam.

Použitá literatúra

AHLBERG, R. *Die russisch-orthodoxe Kirche im Zeichen der Perestrojka : die Christen in der Sowjetunion und ihre Lage : Soziologische Aspekte*. In *Osteuropa*, 39. Jahrgang, Heft 1, Januar 1989, s. 3-22.

BARSENKOV, A. S., VDOVIN, A. I. *Istorija Rossii : 1938-2002*. Moskva : Aspekt Press, 2003. ISBN 5-7567-0294-6

FOUCALT, M. *Archeology of Knowledge*. London; New York : Routledge Classics, 2002. ISBN 10: 0-415-28753-7; ISBN 13: 978-0-415-28753-1

GORBAČOV, M. S. *Perestrojka i novoje myšlenije dl'a našej strany i dl'a vsego mira*. Moskva : Izdatel'stvo političeskoj literatury, 1988. ISBN 5-250-00140-8

GUREVIČ, V. (rozhovor). In *RIA Novosti* [online]. Video č. 728324. [cit. 10.1.2012]. Dostupné na internete: <<http://visualrian.ru/images/item/728324>>.

Istorija Rossii v novejšee vremia : 1945-2001. Izdanie ispravlennoje i dopolnennoje. Pod redakcijej doktora istoričeskich nauk professora A. B. Bezborodova. Moskva : Olimp; Izdatel'stvo AST, 2001. ISBN 5-17-009678-X

JANZ, D., R. *World Christianity and Marxism*. New York : Oxford University Press, 1998. ISBN 0-19-511944-4

JÄGER, M., JÄGER, S. *Deutungskämpfe : Theorie und Praxis Kritischer Diskursanalyse*. Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. ISBN 978-3-531-15072-7

KATUNIN, Ju. A. *Russkaja pravoslavnaja cerkov v gody Vtoroj mirovoj vojny (1939-1945 gg.)*. B. m. : Piramida Krym, 2000. ISBN 966-7608-33-6

KELLER, Reiner. *Diskursforschung : eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen*. 3., aktualisierte Auflage. Wiesbaden VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007. ISBN 978-3-531-15459-6

„Komsomoľskaja pravda“ : istorija i nynešnj deň gazety. In *RIA Novosti* [online], 24.5.2010, [cit. 10.1.2012]. Dostupné na internete: <<http://www.rian.ru/spravka/20100524/236957896.html>>.

LACLAU, E., MOUFFE, CH. *Hegemony and Socialist Strategy : Towards a Radical Democratic Politics*. (Second Edition). London, New York : Verso, 2001. ISBN 10: 1-85984-330-1

LEGOSTAJEV, V. *Pismo Aleksija M. Gorbačovu*. In *Biblioteka Jakova Krotova* [online]. [cit. 10.1.2012]. dostupná na internete: <<http://flb.ru/info/4265.html>>.

LORENC, V. „Zadači partii v borbe s klerikalizmom“. In *Nauka i religija*, No. 5, Maj 1986, s. 27.

McNAIR, B. *Glasnost, Perestroika and the Soviet Media*. London; New York : Routledge, 1991. ISBN 0-415-03551-1

- MITROCHIN, L. *Moi filosofskije sobesedniki*. Sankt-Peterburg : Izdatel'stvo Russkoj Christianskoj gumanitarnoj akademii, 2005. ISBN 978-5-88812-206-8
- NYCZ, R. Úvahy o poststrukturalizmu, prekrucování teorie. In *Od poetiky k diskursu : výbor z polské literární teorie 70.-90. let XX. století*. Sestavil J. Trávníček. Brno : Host – vydavatelství, 2002, s. 214-222. ISBN 80-7294-072-4
- ODINCOV, M. I. *Veroispovednyje reformy v Sovetskom sojuze i v Rossii : 1985 – 1997 gg.* Moskva : Rossijskoje objedinenije issledovatelej religii, 2010. ISBN 978-5-91470-006-2
- PETROV, A. G. *Reabilitacija žertv političeskich repressij : istoriko-pravovoj analiz : avtoreferat na soiskanie učonoj stepeni doktora juridičeskich nauk* [online]. [cit. 10.1.2012]. Dostupné na internete: <<http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1291873>>.
- POLYNOV, M. F. Gorbačov: Načalo reformatorskoy dejatel'nosti. In *Obščestvo. Sreda. Razvitije*, No. 3/2009, s. 41-48.
- POSPELOVSKIJ, D. *Totalitarizm i veroispovedanije*. Moskva : Biblejsko-bogoslovskij institut sv. apostola Andreja, 2003. ISBN 5-89647-074-6
- RAMET, P. The Interplay of Religious Policy and Nationalities Policy in the Soviet Union and Eastern Europe. In *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics*. Edited by P. Ramet. Durham; London : Duke University Press, 1989, s. 3-42. ISBN 0-8223-0854-1; ISBN 0-8223-0891-6
- ROTH, P. *5 Jahre Religions- und Kirchenpolitik unter Gorbatschow*. München : Kirche in Not/Ostpriesterhilfe, 1990.
- RUPNIK, J. Dissent in Poland 1968-1978 : The End of Revisionism and the Rebirth of the Civil Society. In *Opposition in Eastern Europe*. Edited by L. Tökés. London : The Macmillan Press, Ltd., 1979, s. 60-113. ISBN 0-333-25971-8
- Russkaja Pravoslavnaja Cerkov v sovetskoje vremia (1917-1991) : materialy i dokumenty po istorii otnošenij meždu gosudarstvom i Cerkoviu*. Kniga 1 i 2. Sostavitel' G. Štrikker. Moskva : Propilei, 1995. ISBN 5-7354-0026-6
- TSYPKIN, M. Soviet Human Rights Under Gorbachev. In *elektronická knižnica mozgového trustu The Heritage Foundation* [online], 10.2.1987, [cit. 10.1.2012]. Dostupné na internete: <<http://www.heritage.org/research/reports/1987/02/soviet-human-rights-under-gorbachev>>.
- VASILIEVA, O. Ju. Russkaja pravoslavnaja cerkov i sovetskaja vlast'. In *Voprosy istorii*, No. 8, s. 40-48.
- WODAK, R., MEYER, M. Critical Discourse Analysis : History, Agenda, Theory and Methodology. In *Methods of Critical Discourse Analysis*. Second Edition. Edited by R. Wodak, M. Meyer. Los Angeles; London; New Delphi; Singapore; Washington DC : Sage Publications, 2010, s. 1-33. ISBN 978-1-847-454-2
- ZEMTSOV, I., FARRAR, J. *Gorbachev: The Man and the system*. New Brunswick; New Jersey : Transaction Publishers, 2009. ISBN 0-88738-222-3

Excerpované texty

- ANDREJEVA, N. Ne mogu postupat'sia principami. In *Sovetskaja Rossija*, 3.3.1988, s. 2.
- GARADŽA, V. (v rozhovore s M. Danilovovou). Ključevyje problemy naučnogo ateizma. In *Nauka i religija*, No. 2, Fevral' 1986, s. 11-13.
- GARADŽA, V. Pereosmyslenije. In *Nauka i religija*, No. 1, Janvar 1989, s. 2-4.

- GORDIJENKO, N. S.: „Kreščenije Rusi“ : fakty protiv legend i mifov : polemičeskiye zametki. Leningrad : Lenizdat, 1986.
- CHARČOV, K. Garantii svobody. In *Nauka i religija*, No. 11, Nojabr 1987, s. 21-23.
- JEVTUŠENKO, Je. Istočnik npravstvennosti – kul'tura. In *Komsomol'skaja pravda*, 10.12.1986, s. 2.
- KALTACHČIAN, S. Ne vera, a znaniya. In *Komsomol'skaja pravda*, 10.12.1986, s. 2.
- KLIBANOV, A., MITROCHIN, L. Istorija i religija. In *Kommunist*, 12 (1310) Avgust 1987, s. 91-99.
- KONONENKO, V. Pamiat' blokady. In *Nauka i religija*, No. 5, Maj 1988, s. 9-13.
- KOSTORNOJ, S. „Sviataja k muzyke ľubov?...In *Komsomol'skaja pravda*, 2.8.1986, s. 4.
- KRYVELOV, I. Koketničaja s boženkoj. In *Komsomol'skaja pravda*, 30.7.1986, s. 4.
- MITROCHIN, L. Marksisty i christiane. In *Kommunist*, 7 (1341) Maj 1989, s. 104.
- MITROCHIN, L. N. Religija i nacija. In *Nauka i religija*, No. 3, Mart 1989, s. 2-3.
- Naučnyj ateizm*. Pod red. M. P. Mčedlova. Moskva : Politizdat, 1988. ISBN 5-250-00174-2
- O perestrojke i kadrovoj politike Partii, Doklad General'nogo sekretaria CK KPSS M. S. Gorbačova na Plenum CK KPSS 27 janvaria 1987 goda. In *Izvestija Sovetov narodnykh deputatov SSSR*, 28.1.1987, s. 3.
- Oružijem pravdy. In *Pravda*, 30.10.1986, s. 1.
- Otdel propagandy „Komsomol'skoj pravdy“. Ateist, jej-bogu.... In *Komsomol'skaja pravda*, 3.10.1986, s. 2.
- PISMANIK, M. G. Verujuščij glazami sociologa. In *Nauka i religija*, No. 6, Ijuń 1987, s. 30-31
- PISMANIK, M. Verujuščij glazami sociologa. In *Nauka i religija*, No. 7, Ijul' 1987, s. 15-16
- PRAVOTOROV, V. „Samaja bol'shaja ošibka...“. In *Nauka i religija*, No. 11, Nojabr 1987, s. 19-20.
- Prebyvanije M. S. Gorbačova v Taškente. In *Pravda Vostoka*, 25.11.1986, s. 1.
- RAUŠENBACH, B. Skvoz glub vekov. In *Kommunist*, 12 (1310) Avgust 1987, s. 99-106.
- Socializm i religija. In *Kommunist*, 4 (1320) Mart 1988, s. 121.
- STEPANOV, P. M. *Russkoje pravoslavije: pravda i vymysly : k 1000-letiju vvedenija christianstva na Rusi*. Krasnodar : Knižnoje izdatel'stvo, 1988.
- TAŽURZINA, Z. Tak čem že „polezna“ religija? In *Komsomol'skaja pravda*, 10.4.1987, s. 2.
- ŤULPUNOV, N. (rozhovor s D. Lichačovem). Ot pokajaniya k dejstvu! In *Literaturnaja gazeta*, 9.9.1987, s. 2.
- Učit' po-novomu myslit' i dejstvovat'. In *Pravda*, 2.10.1986, s. 2.
- Vospityvat' ubežd'onnyh ateistov. In *Pravda*, 28.9.1986, s. 1.
- ZUJEV, Ju. Učityvaja novyje vozmožnosti. In *Nauka i religija*, No. 12, Dekabr 1987, s. 17.

Абстракт

Настоящая статья посвящена исследованию образа религии, верующих и религиозных организаций в публичном дискурсе (т. е. в дискурсе, рассчитанном на массовую аудиторию) перестроечной эпохи. В статье рассмотрены примеры наиболее распространенных интерпретаций данных объектов. Внимание уделяется прежде всего интерпретациям, обозначающим разрыв с восприятием религии в дискурсе советской идеологии.